

Venczel József emlékére

Jeles munkatársunktól búcsúzunk. Venczel József tudományos kutatót, a hazai magyar társadalomkutatás egyik úttörőjét, átadtuk a házsongárdi panteonnak.

Együttműködésünk régi keletű. Népeségtudományi elemzéseivel, a székelly lakosság társadalmi viszonyainak felméréseivel Venczel József már fiatalon feltűnt, szülőföldjének kérdéseit statisztikai módszerek tárgyilagosságával közelítette meg, szenvedélyes népszerűsége azonban az 1937-es Vásárhelyi Találkozón összehozta mindazokkal, akik maguknak a tömegeknek a mozgósításától várták a szociális és politikai megoldásokat. Mint a haladó katolikus irányzat képviselője, a második világháború alatt antifasiszta magatartást tanúsított, támogatta az ellenállási mozgalmat, s az elsők közt volt, akik a főlzabradulás után cselekvően bekapcsolódtak a Magyar Népi Szövetség és a Bolyai Tudományegyetem demokratikus törekvéseibe. Magatartásához hű maradt megpróbáltatások közepette is, és az 1960-as évek során újra bekapcsolódott közéletünkbe, most már a szocialista konszolidáció fokán.

Szívesen közöltük visszaemlékezését a Dimitrie Gusti vezetése alatt kibontakozott román monografikus iskolára, melynek egykor magyar részese volt; sorozatszerű cikkeiben új értelmezéssel jelentkeztek a szociológia és statisztika egyeztetési módszerei; a Babeş—Bolyai Tudományegyetem szociológiai laboratóriumának kiváló munkatársaként beszámolt olvasóinknak a csákgorbói kutatásokról, melyek az agrárnépeség átrétegződését vizsgálták; s utolsó írásában demográfiai gondjainkat osztva bemutatta saját család-demográfiai elképzeléseit, melyek kellő méltatására a szakkörökben még bizonyára sor kerül. Éveken át végzett alapvető munkát a Kriterion Könyvkiadó megrendelésére készülő Romániai Magyar Irodalmi Lexikon szerkesztőségi helyiségeinkben folyó ülésein, tiszteletet szerezve szigorú munkafegyelme, filológiai pontossága, őszinte erkölcsi fellépése iránt.

Példája megerősített ama meggyőződésünkben, hogy szocialista humánunk fényében együtt munkálkodhatunk a közjavakon minden becsülettel alkotó egyéniséggel, aki a tömegek szolgálatában a béke és a haladás híve.

KORUNK

Emberként megmaradni

Különösen forró volt az a harminc év előtti nyár. A Cenk mögött meredeken felívelő nap már a délelőtti órákban aszfalt-olvasztó hőséget zúdított a völgybe, s a reggeli „biztató” hadijelentések után a brassói polgárok a Pojána hűvösebb rétjei felé indultak bakancsban-hátizsákkal, vagy a nyári sörkertek vadszőlő-girlandos lugasainak árnyékába húzódtak vissza. Az otthon maradt háziasszonyok tárva nyitott ablakok mögött készítették a vasárnapi ebédet, s az utcára kihallatszott — kinek-kinek a választása szerint — Maria Tănase jólismert nótája, Karády Katalin mélyen bűgölt alja vagy pedig a naponta unos-untalan ismételt dal refrénje: „...wie einst Lili Marleen.”

Délután az Arvaház-kapu mellett épült Olimpia pályán nagy eseményre gyűltek össze a szurkolók: a vasutasok és az Astra-gyáriak régóta várt helyi rangadójárá. 1942-t írtunk akkor, Európa különböző tájain buzgón építkeztek, vasművesek kalapálták, címfestők pingálták az ARBEIT MACHT FREI típusú feliratokat, ami azt jelentette: „a munka szabaddá tesz”, tessék csak nyugodtan befáradni, hölgyeim és uraim, tisztelt muzulmán-jelöltek, itt szabadod lesztok, szabadon választhattok golyó, magasfeszültségű áram vagy gáz között...

Öt óraker kezdődött a rangadó, de mi, bolgárszegi srácok már három előtt átugráltunk a szögesdróttal szegélyezett kerítésen, behúzódtunk a bádogtetős fötribün alá, mert a riktó-lila hirdetés szerint előmérkőzésre is sor kerül. S nem akármilyen találkozóra... Pont három óraker fehér és sárga mezés, sötét nadrágos játékosok szaladtak ki a pálya közepére, elhangzott háromszor a „Heil” és a „Träiască”, s megkezdődött a kilencven perces csata.

A városba érkezésük után elemi iskolánkba befészkelődött Wehrmacht-híradósok és a Hakoah nevű brassói zsidó együttes között.

Három évtized távolából, persze, nem emlékszem már, ki lett végül a győztes. Arra sem emlékszem, hogy ezen a különös mérkőzésen volt-e sok durva „belemenés”, szándékos lerúgás. Azt azonban máig sem felejtettem el, hogy Vár utcai pájeszes társainkkal egybehangzóan mi, Temető utcaiak is hangosan ordibálva a Hakoah játékosait biztattuk. Félreértések elkerülése végett: erre megvolt az alapos okunk. A mi utcánkban, a 10. szám alatt lakott ugyanis Horowitz Izsó, aki a „sárgák” jobb-bekkjeként a legnagyobb bombarúgásokat produkálta a pályán. Ez szörnyen imponált nekünk, büszkék voltunk a „mi” szomszédunkra, aki néha az ötös vonalról a másik kapuig küldte el a labdát...

Később aztán Izsó „bácsit” (alig lehetett akkor túl a harmincon) a Ló-piacon láthattuk viszont. Tél volt, a december eleji hó vastagon pehelyezett a városra, ő pedig munkaszolgálatra behívott társaival együtt egyenletes ritmusban toltta maga előtt az újra meg újra növekedő hókupacokat. Dél tájt, az iskolából jövet meg-megálltunk a Fekete-templom oldalánál, s figyeltük, amint Bözsi néni, a felesége, jön a szatyorral, benne ennivaló és a teás termosziveg, behúzódnak a Gubitza-féle zöldségüzlet kapualjába, és a Hakoah csodás rúgású jobb-bekkje gyors kortyolással felhajtja a termosz még párolgó tartalmát. Sietni kellett, mert a munkafelügyelő nem engedélyezett többet néhány percnél.

Az utcában akkortájtban Waltherné vitte a szót.

— A kommunisták propagandája az egész. Láthatják maguk is, milyen jó dolguk van. Vagy talán belehal a „Nachbar“ (szomszéd) abba a kis hólapátolásba?

A környékbeli asszonyok délutánonként az utcán kis csoportokba gyűltek, s tárgyalták susogva a híreket: lágerbe hurcolják „öket“ Európa-szerte, ki tudja, mi lesz még itt nálunk, vajon a király megengedi-e? Humbug, legyintett Waltherné; magyarul-németül-románul röpködtek a félmondatok, ő azonban mindenkit rögtön letorkolt: — Kommunista propaganda ez az egész lágermese.

Mi gyerekek ott tébláboltunk anyánk mellett, s este már otthon hallhattuk a városban keringő újabb híreket apánk szájából. Mindebből egy szót sem értettünk: „ezeket szállító vonatok“, „az angol rádió is bemondata“, „Magyarországról ismét nagyobb transzport“, „senki se tudja, hová“... Irtuk a házi feladatunkat, vagy izgalmas kalandtörténetekbe merültünk, és nyugodt álmunkat nem zavarta sem a háború távoli zaja, sem a „lágermese“.

A sors a háború után Nagyváradra sodort bennünket. Mintha ma is lát-nám: 46 forrongó tavaszán a Körös utcában vásároltam kenyeret, s amikor a Vitéz utcába befordultam, különös alakot pillantottam meg. Eszelős tekintetű nő állt a sarki fűszeres előtt, kendőjét igazgatta, néhány apró csomagot szorított a hóna alá, és apró lépésekkel elstietett mellettem. Hosszú idő telt el, amíg újra láttam a nőt. Egy öreget vezetett át az úttesten. Hallottam, ahogy két ismeretlen férfi összeség a háta mögött, feléje integetve:

— Ismeri?

— Honnan ismerném?

— Ott lakik a maguk környékén. Az auschwitzi Izsákné...

Aztán ősszel, a Szent László gimnázium első osztályában az első francia órán magas, őszes-göndör hajú, ruganyos léptű, szomorú tekintetű férfi lépett fel a katedrára. — Üljetek le — mondotta alig hallhatóan, s azt hiszem, azután sem hallottam soha hangosabb szót tőle. Mintha mindig a távolba, a hátsó padokban ülőkre nézett volna, úgy magyarázta a „passé composé“-t vagy az „imparfait“-t, türelemmel, többször is megismételve halk mondatait. Hangja mintha belső nyugodtságát, kiegyensúlyozottságát tolmácsolta volna, s ki-kirobbanó rakoncátlanságunkra épp ellentétességével hatott: amikor belépett az osztályba, hirtelen elnémultunk. Nem volt szüksége fegyelmezésre. Talán nem is lett volna kellő erélye és ereje hozzá. Nem tudtuk, milyen szenvedéseken mehetett keresztül ez a csendes, szomorú tekintetű ember, miután családját elhurcolták a „Drittes Reich“ valamelyik ismeretlen helyű lágerébe. Nem tudtam akkor, hogy családját elnyelte ott a távolban a krematóriumok kegyetlen világa, s egyedül maradvá, életét egy hasonló sorsú társához kötötte, hogy ezután együtt birkózhassanak meg a múlt állandóan visszakisértő rémálmáival. Ez a második élettársa, Rózsa Ágnes — aki szintén átment a rafinált testi-lelki tortúrák vesszőfala között — csak most, annyi idő múltával talált elegendő lelkiertő hajdani feljegyzései közlésére (Jövölesők. Nürnbergi láger-napló. Kriterion, 1971).

Lehet-e még 1972-ben újat mondani a köztudatban egyre homályosuló hajdani pokol apokaliptikus világról? Van-e olyan kincs az ottani és akkori „muzulmán“-életnek, amelyet akár a regények és naplófeljegyzések, akár lírai

versek és modern drámák hosszú sora ne ábrázolt volna kimerítően, kegyetlenül szókimondó, emlék-marcangoló realizmussal vagy a hóhér-jellemrajz lélektani mélységével?

Rózsa Ágnes, a nürnbergi KZ-fogoly, „gyöngye” nő létére erősebbnek bizonyult ott és akkor minden férfinál. Tudatosan vállalta a kettőzött halálveszélyt: a sorstársaival együtt fölötte lebegő mindennapos, „normális” halálveszélyén túl (amely puskacsőből vagy gázcsapból egyaránt és bármikor érkezhett) a titkos naplóírás miatt reá leselkedő, talán még nagyobb veszélyt is, amikor szinte naponta, kis papírlapokra, lejegyezte közvetlen környezete eseményeit, saját kavargó gondolatait, félelmeit és bizásait, mintegy fiktív leveleket írva a „kedves”-hez, távolban maradt, ismeretlen sorsú férjéhez.

Erdemes volt-e vállalni ezt a második halálveszélyt? Erre keressük a választ a néhol lírai-keserű, máshol a fáradt lemondást feleledő reménykedéssel elegyítő sorokban. A stílus egyszerűsége, nyersesége mögött aztán lassan felbukkan a láthatatlan bűvópatakként rejtőző érv: az erkölcsi-emberi önmegtartás szükségének az érzése. Az a bizonyosság, hogy a tényér üres káposztalevesnél és az avas margarin-kockánál, a falatnyi penészes kenyérnél vagy a csikorgó fagytól óvó rongydarabnál fontosabb az írásban, a jelen-rögzítésben tetet öltő „jövöleső” bizakodás. Abban a korban, olyan körülmények között erkölcsi gerinc-egyenesítő volt az írás — kellett ahhoz, hogy írója ember maradjon az állati ösztönök uralmának világában.

Rózsa Ágnes könyve 1972-ben sem érkezett későn. A világon itt-ott újra fellángoló antiszemitizmus, a zsinagógamázolások, temetőrombolások és rabbiakasztások ismétlődésének idején jó néha felidézniünk magunkban, hogy milyen sors várt a „muzulmánokra” a civilizáció századának közepén. Hogy a ráció mezében porondra lépő irracionizmus miképpen küldött milliókat a füst-halálba.

Ez a mementó tette szükségessé ennek a harmadfélszáz oldalas könyvnek a megjelentetését, csaknem három évtizeddel azután, hogy — amint Bajor Andor írja szép előszavában — „voltak idők, amikor könnyebb lehetett szárnyakat növeszteni és a nap felé repülni, mint egyszerűen emberként megmaradni a földön”.

Ritók János

Az értelmezés görbületei

Mint azt már többször emlegettük: egy darab rendezői (és persze: kritikai és nézői) értelmezése sokféle lehet. A publikumra tett hatás is igen sokszor esetleges. Kedves példánkat hozzuk fel erre, a prédikáló papról és a szipogó cselédlányról. A tiszteletes épp Mária és József történetéről beszél. Észreveszi, hogy hátrább valamelyik padban egy fiatal cselédlány szipog. A lelkész elégedett, merthogy ilyen szépen prédikál. A valóságban azonban egészen más történt: a lány terhes a háziúrtól, s közben egy falubeli emberhez — aki hajlandó elvenni a megesett teremést — adják férjhez, hogy mentse, ami menthető: a veszett fejsze nyelét.

Ezt a példát nem csupán azért találtuk ki, mert valószerű, hanem: szemléletesen fejezi ki azt a bizonyos „lentről”-t és „fentről”-t, az értelmezés főbb

dimenzióit, a mű lényegének térben és időben való lehetséges változásait, elgörbüléseit: módosulásait a szubjektumokban, olykor épp a „belealkotott“ lényeggel homlokegyenest ellentétes jelentkezéseit az egyéni tudatban. Azzal, hogy a cselédlány füle (a valóságban: tudata) a lelkipásztor szájából elhangzott „Úr“ szót „háziúrrá“, a bibliai Józsefet pedig falubeli János bácsivá alakítja, létszerűvé teszi a művet, „lefordítja“, kihagyja a teológiailag lényegest, a transzcendens elemet (a szeplőtelen fogantatás eszméjét stb.), a degradáló és nem az ingradáló értelmezést alkalmazza — s mindez roppant tanulságos. Arra hívja fel figyelmünket, hogy az értelmezésben, a műélvezetben igen sokszor épp a „belealkotott lényeg“ sikkadhat el, épp a legfontosabb alakulhat át. A fentebb említett transzcendens — létszerűvé válhat, megéltté, a költői filozófia pedig falvédőre való tanácsá silányul vagy — jobbik esetben — fabulába illő „tanulsságá“ szelidül. Az írónak tudnia kell ezt, sorsába bele kell nyugodnia, azonban mégis igyekeznie kell annyira pontosá tenni mondandóit, hogy a szubjektív értelmezésnek minél kevesebb „elgörbülési“ lehetőséget adjon. A színpadi szerző és műve — akárcsak a pap és prédikációja — mindig ki van téve ilyen írásba bele nem kalkulálható, latens hatás-lehetőségeknek. Ezekért az író nem felelhet. Az író nem köteles tudni: ki melyik mondatánál miért csikorgatja a fogát, miért könnyezik, esetleg: kuncog vagy hahotázik. Mert hiszen még hőseiért sem felelhet egészen: ha már elindította őket írásbeli útjukra — saját törvényeik (öntörvényük) szerint haladnak sorsuk, sorsaik felé. Mindezt jóllehet tudnia kell az írónak, mégis pontosságával „csökkentenie kell a hibaszázalékot“, bizonyos értelmező-módok lehetséges útjait el kell torlaszolnia.

Ezért láttuk szükségesnek, hogy Apáczai-darabunkban* a szereplőket, a helyzeteket s a színmű többi komponenseit utószavunkban kicsit részletesebben írjuk körül. Ime:

A szereplők rövid jellemzése

Apáczai: soványnak, inasnak, izzó szeműnek képzeljük el. Egyetlen, kissé el-lenszenves vonása olykor szinte szadisztikus, mazochisztikus hajthatatlansága (lásd például Doby tiszteletessel való jelenete). Ez azonban jelleme intranzigenciájából adódik: nemalkuvó — más jellemmel szemben áthatolhatatlan akar maradni, ő azonban minden jellemen át akar hatolni. Lobbanékony, konok típus. Kész a sértésre és a sértettségre. Van benne valami — paradoxon ez! — felvilágosult fanatizmus. Hiszen a felvilágosultság kezdetben ugyanolyan fanatikus lehet, mint bármi más.

Basirius: az a fajta ember, aki egyetlen nagy történelmi ijedtség traumája nyomán mindenről hajlandó lemondani (műveltségéről, eszéről, becsületéről); csak hogy a történelem meg ne ismétlődjék. Népiesebben szólva: az, akit a történelemnek sikerült egy életre „berezzeltetnie“. Demagóg és gyáva, de nem született, öröklött, hanem szerzett gyávaság ez. Érvei ígyhát a maguk nemében ésszerűek, olykor meggyőzőek is.

II. Rákóczi: nyers ugyan, de nagyon ravasz, okos férfi (művelt is!), aki tudja, mit kell tennie, hogyan vezesse e „kakasviadalt“ vagy „bokszmérkőzést“, hogyan húzzon hasznót belőle. Az „ahol ketten veszekednek — a harmadik lesz a győztes“ esetet játszhatja el velük.

Keresztúri: óvatos, egyensúlyozó, de jót akaró — Apáczait szerető ember. Nincs bátorsága azt tenni, amit a másik, óva is inti, de titokban épp azért

* Korunk, 1972. 1., 2.

csodálja, amiért mindig meginteni, csendesíteni kényszerül.

Csulai: az események nagyhangú „kibice“.

Rhédey: ugyanaz, de a katonaeMBER szintjén.

Udvarmester: „körültekintő“.

Diák: izzófüllű, lelkes, ám nincs híjával bizonyos diplomáciai érzéknek sem (élte a fejedelmet, mintha tudná: ez milyen fontos Apáczainak, hiszen az ellenkező magatartással kompromittálná az „ügyet“).

Doby: rokonszenves, tisztalelkű öreg pap. Templomáért él-hal, annyira tisztán akarja megőrizni, hogy ez már-már az öncélú tisztaság határát súrolja. Szeredai: az öreg kolléga, becsületes, de lapító, titokban szokott egyetérteni, de aki lelkiismerete szavára kötelességének érzi, hogy erről biztosítsa is a vádlottat (nyilván ezt is titokban). Aki azonban megjegy, amikor Apáczai indulatos szavait hallja, mert nem kíván fültná lenni.

Csavargó: ugyanaz fiatalabb és kissé hevesebb változatban.

Első koldus: valamivel naivabb, mint társa. Úgy tűnik: „idealistább“, kevésbé számító.

Második koldus: szinte eksztázisban várja a „nagy halat“, a „nagy koldulást“. Számításai szívszorítóak. — A végén ártatlanul „átveszik“ az „elhalasztott tragédiától“ a stafétabotot. Ártatlanságuk mégsem teljes: csupán tudatlanságuk menti őket s a nyomor. Am falánkságuk, közönyük annak sorsa iránt, akinek halálából hasznot akarnak húzni — meggyengíti rokonszenvünket. Sem sajnáltatnunk, sem elítéltetnünk nem szabad őket: meg kell döbbsenünk pusztulásukon: hát valakinek mégiscsak pusztulnia kell, ha már az egyik tragédia elhalasztódott! Mint említettük: hármójuk (a két koldus és Apáczai) sorsa a korabeli értelmiségi és a nép közötti óriási távolságra figyelmeztessen bennünket. A két koldus nem tudja, hol van, és ki a „szövetségese“, annyira nem, hogy annak halálára spekulál. Apáczai nem tudja, kiknek akar segíteni a végén a dühödt tömeggel szemben. A két koldus első felvonásbeli szövegeiben („Ma nem lesz szerencsénk“ stb.) mondás közben legyen valami sejtélem, előérzet.

A publikum: a színpadi publikum rendezői beállítása Apáczai hangulatát, érzéseit fejezi ki. Ez a publikum azért ilyen, mert ő ilyennek látja és érzi. Képzelnék el: egy ember áll a teremben, akit vádolnak és senki sem véd: elveszetteknek érzi magát, még a baráti, az ismerős arcok is idegeneknek tűnnek, közönyöseknek. A nézők jól láthassák ezt a színpadi publikumot! És végül: mivel női szereplő — mert óvakodtunk a drámai szöveget fellazításától — nincs a darabban, a színpadi hallgatóság között lehet. E nők ugyanazt a részvétlenséget fejezzék ki: úgy jöhetnek be, mint a próbababák vagy manekenek, vagy mint a zenélőórákról ismert nőalakok, akik merevek, marionett-szerűek.

Más megjegyzések

A szöveg: a szöveg már eleve enyhített archaizáltságát még tovább is lehet halványítani.

A vita: a vita valóban olyan legyen, mint amikor vérre megy a harc. Gyakran felugranak, leülnek, szembeállnak, kimennek a „ringbe“, majd — mintha a gong szóló volna — visszaiülnek a padba egyet szusszanni, de közben kémlelik a másikat, vagy úgy hallgatják szövegét, mint aki közben lázasan a

visszaállításra készül. A személyeskedő részeket nem szabad tompítani. Ilyen vitákon az ellenfelek mindenbe — még a nyelvbollásokba is — belekapaszkodnak, nincs idő és tér az eleganciára. Emlékezzünk: mikor az öklölvívőknek már ütészni erejük sincs — megölelik egymást, hogy egyik se öklözhesen, de közben rá is nehezeden ellenfelükre, mintegy ezzel is fárasztva a másikat, olykor meg egymás fülébe megfélemlítő szavakat is sziszegnek. A darab szerkezetéről: mint látható, az első és harmadik felvonás szimultán játszódik. A közbűlső pedig: az előzmény. Apáczai harmadik felvonásbeli szövegei (amikor a koldusokat nézi) eszünkbe kell hogy juttassák azt az emberi helyzetet, amikor az egyén nem sejtí, hogy kitalálta a helyzetet: nem tudja, hogy tudja. A közbűlső felvonásban mindaz, ami az elsőben groteszkebb volt — történelmiesül. Ez nem véletlen. Jelentése: a múlt két szimultán jelen (a koldusok és Apáczai) közé ékelődve összeköt két időszert: két külön futó párhuzamot találkoztat. Ami „lent“ (a torony alatt) „ilyen“ szinten, az „fent“ (a toronyban) „olyan“ szinten jelentkezik. Az első felvonás groteszke nem tűnik el a másodikban sem (búvópatak-szerű, olykor-olykor bukkan fel): például az udvarmester ceremóniája, a koldus megjelenése, Csulai és Rhédey közbeszólásai, a publikum „viselkedése“ stb. A harmadikban a két szál (a groteszkebb és a történelmibb) egyesül: a két irányból jövő folyók beleömlenek egy harmadikba.

Díszletek, jelmezek: nem kell őket naturalista módon történelmiesíteni. „Mint-ha“ korhű lenne, de mégsem. Az a „mintha“, ami a szöveg nyelvi archaizálásaira is jellemző, uralkodik a díszleten, a jelmezeken is.

Páskándi Géza

Brassai: Graffiti

